

D. G. Toka (Budapešť) osvětlil *Změny parametrů kompetence strany* na příkladech Maďarska z let 1990-91. Při sekundární analýze dat získaných v primárních sociologických výzkumech zjistil některé značně relevantní přesuny politických postojů členstva stran a voličů od polarizace tržní kontra sociálně protekcionistické k polarizaci vesnické kontra městské, svobodomyšlné kontra autoritářské a nacionální kontra kosmopolitní. Antikomunistická revoluce se v těchto výzkumech ukázala spíše jako "sjednaná" než masově mobilizační.

Dr. A. Bozoki (Budapešť) referoval na téma *Demokraté proti demokracii v Maďarsku*. Poukázal zejména na to, že v Maďarsku během etapy demokratizace masy prováděly převážně symbolické akce a jen výjimečně táhly do ulic. Proto zde demokratizace probíhala spíše shora pomocí odborníků a uvnitř komunistické strany. To vedlo k vážným slabinám v mechanismech zprostředkování mezi politikými elitami a masami, které vyvolaly určitou radikalizaci a polarizaci uvnitř politických stran a formování technokratické opozice. Přeceňováním úlohy převážně parlamentní politiky pak vyvolalo tendence k formování lidové fronty a kritice politokracie a meritokracie.

Dr. F. Svátek (Praha) se věnoval tématu *Nové politické elity v demokratickém hnutí a politických stranách po listopadu 1989*.

Prof. S. Geberthner (Varšava) hovořil o *stranické politice v Polsku v letech 1989-91*. V předložené studii o vývoji a úloze instituce "kulatého stolu" v politice demokratizace poukázal zejména na univerzální význam politických dohod dosahovaných u "kulatých stolů" pro demokratické zlomy ve všech východo- a středoevropských zemích.

Dr. Z. Klíma (Praha) v referátu *Některé geografické problémy posledních voleb v ČSFR* upozornil na určitá teritoriální specifika v preferování některých stran a politických orientací voličstva, plynoucí ze srovnání s volbami v letech 1918-1938.

V. Systémová transformace, způsoby života a politická kultura

Prof. I. Hanka (Mnichov) se v referátu *Politické kultury středovýchovní Evropy v přechodu* zabývala hlavně podmínkami a souvislostmi překonávání zakořeněné předrevoluční mentality. Uvedla, že atomizovaná společnost bez zprostředkujících potencií nemůže vytvářet stabilní politické chování.

Prof. M. Marody (Varšava) referovala na téma *Společnost na křižovatkách* na základě vývoje politické a ekonomické transformace v Polsku za poslední tři roky. Vycházela přitom z hledisek reprezentace politické a reprezentace symbolické.

Dr. V. Čermák (Praha) přednesl referát *Mezioborové vztahy na univerzitách a středních školách*.

Jindřich Fibich

Demokracie v politickém systému Spolkové republiky Německo

Několik poznámek k vývoji politické kultury

Výzkum politické kultury jako součásti německé politické vědy je teoreticky a metodologicky zakotven v sociálních vědách Spojených států amerických. Objekt, na kterém se tam rozvinul, byl však německým fenoménem jak se mohla demokracie Výmarské republiky zhroutit a bez odporu uvolnit místo nacionálně-socialistické diktatuře, zatímco v téže době na jiných místech prokázaly demokratické režimy svou odolnost? V západním Německu se výzkum politické

kultury ve svých počátcích věnoval především souvislostem mezi politickou kulturou a politickým stylem - zcela specifické problematice, čemuž je možno porozumět na pozadí vývoje duchovních dějin v Německu. Dnes je etablován v politické vědě jako samostatná oblast, která reflektuje subjektivní prvky, politickou dimenzi osobnosti jako společenskou základnu politického systému vcelku, rozhodovacích procesů v jeho rámci a věcné politiky.

Demokratický systém, tak jak vznikl v roce 1949 v západní části Německa - a jen o něm bude zpočátku řeč - založením Spolkové republiky, odpovídal především politic-

kým představám západních vítězných mocností. V německém obyvatelstvu nebyla v této době demokracie zakořeněna. V průběhu pouhých 78 let prožila země čtvrtou změnu politického režimu. Po vítězství nad Francií byla v roce 1871 konstituována "shora" autoritativní císařská říše, po prohrané první světové válce následovalo s Výmarskou republikou demokratické zřízení, které bylo v roce 1933 vystřídáno nacionálně-socialistickou diktaturou. Nyní měl být zaveden nový parlamentní systém vlády, a to tam, kde první pokus s demokratickou ústavou tak žalostně ztroskotal; to byly značně nepříznivé výchozí podmínky pro rozvoj masové demokratické kultury. V důsledku nacistického panství byla politika u značné části obyvatelstva zdiskreditována jako taková. Kromě toho muselo obyvatelstvo svou pozornost téměř plně koncentrovat na překonání všudypřítomné existenční nouze, kterou po sobě zanechaly trosky tzv. Třetí říše.

U obyvatel dominovaly staré postoje, které pro demokratický společenský model nemohly být právě přínosem. Němci byli v bezprostřední poválečné době poznamenáni přetrvávající etatickou orientací, která nahlíží na stát jako na vrchnost, stojící nad společenskými institucemi, a na občana jako na poddaného. Politika je pak nikoli věcí lidu, nýbrž záležitostí několika k tomu povolaných osobností. Plnění povinností a poslušnost jsou prvními ctnostmi občana státu, klid a pořádek jeho prvořadým zájmem: aktivní politická účast na státním dění má podřadný význam. K tomu patří rovněž výrazná potřeba harmonie, a to též v politických otázkách. Interní konflikty ve straně jsou kritizovány jako slabost, jednota a sevěřenost určité strany jsou znakem její důvěryhodnosti a politické kompetence.

Za těchto okolností nemohl mít úspěch krátkodobý převýchovný program, zaměřený na strukturní změny tradované politické kultury, který byl uskutečněn západními mocnostmi v prvních letech po válce. Výzkumy veřejného mínění německého obyvatelstva, provedené americkou vojenskou vládou, to potvrzují: asi dvě třetiny Němců dávaly přednost hospodářské jistotě před politickými svobodami. Nová demokratická ústava s roz-

sáhlými zárukami základních občanských práv nenašla žádný široký konsensus: jen necelá třetina obyvatelstva by s ní souhlasila, pokud by se k ní mohla vyjádřit (žádný plebiscit se k ústavě nekonal), téměř dvě třetiny neměly k tomu žádný názor.

Také tvůrci základního zákona z roku 1949, ústavy západoněmeckého státu, museli mít značné pochybnosti co se týče demokratického povědomí obyvatelstva. Odráží se to v leckterém z jejích základních ustanovení. Chtěli rázným způsobem využít nového začátku a vyvodit správné důsledky z negativních zkušeností s politickým systémem Výmarské republiky. K tomu patřilo též to, že ve srovnání s předchozím obdobím byly značně okleštěny možnosti politické participace občanů. Známy americký učitel ústavního práva Karl Loewenstein se právem vyjadřuje ve spojitosti s německým základním zákonem o "zjevném nepřátelství k lidu".

Obyvatelé zpravidla každé čtyři roky přistupují k volbě členů parlamentu (a komunálních zastupitelských sborů); bezprostřední spolupůsobení obyvatelstva v politickém rozhodovacím procesu na celostátní úrovni ve formě plebiscitu se předpokládá pouze v otázkách politicko-územního členění spolkového státu. Ve většině "zemí", federálních dílčích států Spolkové republiky, je plebiscitární demokracie strukturně hlouběji zakotvena; její význam však každopádně zůstává regionálně omezený a pro praktickou politiku mizivý.

Mechanismy federální ústavy, na jejichž základě dochází ke změně vlády, staví přednostně na samoregulační schopnosti politických institucí. Parlament může vyslovit nedůvěru vládě pouze tak, že parlamentní většina zvolí novou vládu. Předčasně vypsané nové volby jsou myslitelné pouze tehdy, jestliže žádost kancléře o vyslovení důvěry není parlamentem schválena. To se přihodilo (s důsledkem nových voleb) ve čtyřicetileté historii spolkové republiky pouze dvakrát. Jinak není spolurozhodování voliče potřebné, volební systém nepředpokládá dokonce ani institut doplňkových voleb (k dispozici je listina náhradníků pro vakantní parlamentní křesla, která se uvolnila v průběhu volební periody). Celá ústavní konstrukce dokumentuje víru ve

stabilizující sílu institucionálních struktur v dobách politické krize, pokud ovšem jsou tyto struktury vytvořeny odpovídajícím způsobem. Tato víra má kořeny v tradicích právního pozitivismu v zemi.

Tyto názory se znovu zřetelně projevíly v současné diskusi, která je vedena okolo problematiky revize ústavy po sjednocení Německa. Osvědčil se základní zákon? zní otázka, na kterou se většinou odpovídá s pohledem upřeným na stabilní struktury politického systému, a odpověď zní zpravidla kladně. Příliš lehce se přitom zapomíná na to, že stabilita určitého demokratického zřízení závisí v první řadě na sociálních a kulturních podmínkách ve společnosti a že institucionální struktury jsou naproti tomu druhořadé.

V dosavadních dějinách spolkové republiky nedošlo k žádné větší krizi akceptace demokratického systému. Jedním ze zcela zásadních předpokladů k tomu bylo to, že země zůstala po fázi poválečné obnovy ušetřena hlubokých ekonomických krizí. Problémy světového hospodářství na začátku 80. let byly ve srovnání s jinými západními průmyslovými státy úspěšně překonány. Sociálně-politická síť státních dávek zabránila vzniku větších přerozdělovacích konfliktů ve společnosti. Přesto měly již relativně malé propady v ekonomické oblasti negativní vliv na spokojenost západoněmeckých občanů se systémem. To ovšem není rysem pouze Němců, odpovídající vývoj byl prokázán též v jiných západoevropských zemích.

Počáteční distance od demokratického systému se zdála být již v polovině 50. let překonána. Každopádně dalo již tenkrát 70 % obyvatelstva přednost demokracii před jakýmkoli jiným režimem. Lidé se v novém západoněmeckém státu etablovali; politickému systému se závčas podařilo získat podporu občanů tím, že jim zabezpečil rostoucí masový blahobyt. Avšak tento vysoký potenciál souhlasu, který v průběhu doby ještě narostl, vykazuje při diferencovaném pozorování značné nedostatky. Zcela zřetelně existoval a existuje nadále protiklad mezi abstraktním schvalováním demokracie na straně jedné a nedostatečnou akceptancí demokra-

tických funkčních principů a vzorců chování na straně druhé.

Podle jedné obsáhlé americké studie, která staví na empirických datech z roku 1959, projevovali občané západního Německa malý zájem o aktivní politickou spoluúčast. Jejich chování bylo pasivní a formální; plnili své občanské povinnosti a účastnili se demokratických voleb. Naproti tomu byly málo rozšířeny neformální projevy politického jednání, politické diskuse a vytváření skupin. Lidé se v první řadě orientovali na výstupy (outputs) politického a ekonomického systému, jejich postoje k němu byly závislé na schopnosti vládnoucích uspokojovat zcela praktické potřeby obyvatelstva.

Celá řada novějších průzkumů dokládá, že se tyto deficity vztahují i na základní substanci demokratického systému. Tak např. považují sice téměř všichni Němci demokracii bez politické opozice za života neschopnou (v roce 1968: 89 % dotázaných; 1979: 93 %; 1982: 92 %), na druhé straně ale kolem jedné třetiny dotázaných připisuje opozici jen úlohu podporovat vládu při její práci, namísto aby ji kritizovala (1968: 28 %; 1979: 31 %; 1982: 34 %). Velká většina souhlasí s obecným občanským právem, jít za své přesvědčení demonstrovat na ulici (1968: 74 %; 1979: 86 %; 1982: 87 %), ale jen menšina chce stávky a demonstrace připustit i tehdy, jestliže bude ohrožen veřejný zájem, např. pouliční doprava (1968: 30 %; 1979: 26 %; 1982: 21 %).

Jisté změny přinesl hodnotový posun, ke kterému došlo ve Spolkové republice asi od poloviny 60. let - i v jiných západních průmyslových státech najdeme srovnatelné fenomény - a nemohl zůstat bez vlivu na politickou kulturu. Základní výpověď k diagnostikovanému posunu hodnot, která je prezentována s rozdílnými odůvodněními, zní: celospolečensky ztratily na významu tradiční hodnoty jako pořádek, plnění povinnosti a přizpůsobení se, a to ve prospěch uplatňování nároků na více individuální seberealizace, kterými se vyznačuje především mladší generace. V této souvislosti se ukazuje, že občané v současné době vyžadují, aby jim byly otevřeny nové možnosti k politické participaci. Jednotlivé teze k této komplexní

problematické jsou sporné. Aniž bychom problematiku blíže osvětlovali, můžeme ovšem konstatovat, že zároveň se změnou hodnotové struktury se vyvinulo změněné chápání demokracie. Pozitivní hodnocení nekonvenčních forem politické činnosti jako např. demonstrace nebo mítinky stouplu až na 60 %. Tento potenciál se zřejmě mezitím zmenšil, zůstal ale podstatným faktorem politického chování v moderní průmyslové společnosti.

Zároveň rostla kritika existujících stran, jejichž monopolní postavení instituce k uplatňování zájmů občanů se čím dál tím víc vytrácelo. Důvodů ztráty důvěry je mnoho: patří k nim výtky nedostatečné kompetence k řešení problémů či to, že stranám chybí jasný profil, k tomu patří též odmítavé postoje zejména mladší generace vůči průmyslové kultuře a její byrokracii, které jsou činěny odpovědnými za celý politický systém.

Jako nová forma politické artikulace a participace vznikly občanské iniciativy. Jsou to neformální, dočasné spolky, které jsou vytvořeny občany k uplatňování jejich zájmů - především v kontextu požadavků na ochranu životního prostředí. Počet těchto spolků se vzhledem k jejich neformálnímu charakteru nedá přesně zjistit; každopádně jich bylo či je mnoho tisíc. Též vznikly nové strany, které se z takovýchto občanských iniciativ ustavily. K nejúspěšnějším z nich patří ekologicky orientovaná strana "Zelených", která se pojímá jako strana přímé demokracie a ve své činnosti z tohoto pojetí vychází; v 80. letech se stala pevnou součástí stranického systému ve Spolkové republice.

Do tohoto kontextu patří též silící hlasy požadující více plebiscitární demokracie na centrální státní úrovni; tyto požadavky nabyly na síle v aktuální debatě o změně ústavy pro sjednocené Německo. Již notnou dobu dokazují reprezentativní průzkumy veřejného mínění, že stabilní většina obyvatelstva chce sama rozhodovat o důležitých politických otázkách formou lidového hlasování. Větší podíl komponentu přímé demokracie by též plně odpovídal německé ústavní tradici, kde - historicky viděno - myšlenka reprezentativní demokracie nezapustila v politické teorii

nikterak hluboké kořeny (a žádný z jejích politických a teoretických předchůdců zde nezdolal). Jiná otázka ovšem je, zda by to bylo skutečným přínosem k dalšímu vývoji demokratické kultury ve vysoce komplexní společnosti.

Uvedené vývojové tendence nelze ovšem interpretovat tak, že se dalo do pohybu široké hnutí za strukturně odlišnou demokracii. Spokojenost se systémem dosahuje nadále vysokých hodnot. Podle různých šetření posledních let jsou v průměru dvě třetiny obyvatelstva spokojeny s politickým systémem a s demokracií, tak jak reálně fungují. Jak je patrné, rozšíření spektra politických institucí a forem jednání je méně příznakem krize základní konstelace stranického systému, a je spíše projevem rozšířeného chápání demokracie občany. Zatímco demokratické ústavní struktury zprvu předešly reálnou politickou kulturu země, zdá se tomu nyní být spíše naopak.

Nuže k jaké budoucnosti se ubírá politická kultura ve sjednoceném Německu? Státní společenství se rozšířilo o 16 miliónů lidí (na asi 80 miliónů), kteří žili 40 let ve zcela odlišném politickém a sociálním systému. Z prvních průzkumů je zřejmé, že autoritativní myšlení a jednání je v dnešním východním Německu mnohem silněji zastoupeno než v Německu západním. Zde zřejmě působí staré německé tradice, ještě však silněji podmínky socializace v autoritativním režimu dřívější NDR. Je třeba poznamenat, že ochota bývalých občanů NDR k politické participaci v konvenčních stejně jako v (legálních) nekonvenčních formách se vcelku pohybuje na stejné úrovni jako u jejich západních spoluobčanů. Pocit rozšířený mezi východními Němci, že se sami podílejí na transformačních procesech ve svém státu, ovlivnil zjevně pozitivně jejich ochotu k aktivní politické spolupráci.

Pokud se vydaří současné politické záměry, totiž přizpůsobit sociální a ekonomické podmínky ve východním Německu rychle a v rozsáhlé míře západní úrovni, dostaví se brzy - tak se lze domnívat - odpovídající efekty v politické kultuře.

Rüdiger Kipke

Sofstat '93

Stav a vývoj software pro statistickou práci lze sledovat na dvou velkých mezinárodních konferencích, které se pořádají pravidelně ob dva roky: Compstat v sudých a Sofstat v lichých letech. Známější Compstat cestuje po různých městech, Sofstat má stálé sídlo v Heidelbergu. Sofstat pořádá ZUMA Mannheim (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen), pod jejíž koordinací vyrostl z národní německé konference Sofstat rychle na prestižní mezinárodní akci, na níž lze potkat všechny větší producenty statistického software a autory nejprogresivnějších metodologických směrů. Vývoj v této oblasti, tak důležitý pro sociologii a sociology (ne náhodou se tu tak intenzivně angažuje právě ZUMA), je značný. Shrnout plně tak velkou konferenci, jako je Sofstat, nelze, neboť prakticky po celou dobu jejího trvání docházelo ke konfliktu preferenčního rozhodování mezi dvěma nebo třemi tématy (příčemž vždy další dvě byla také zajímavá). Proto je tato zpráva jen výsekem z pohledu sociologických potřeb a požadavků. Před dvěma lety byly na Sofstatu '91 dominantní tři směry: grafika, kartografický software a statistické modelování. Letos byla grafika samozřejmostí, statistické mapové systémy pro prostorové zobrazování analytických výsledků v kartogramech a dalších typech map a plánů jsou běžnou součástí výzkumné a rozborové praxe a jsou prezentovány jako běžná věc a modelování se dále značně diferencuje. Na Sofstatu '93 se dominantně prosadily Windows jako prostředí, v němž se distribuují (často: chystá distribuovat) větší na známých, velkých i malých statistických systémech. Úroveň užívání Windows je však značně rozmanitá. Některé systémy je využívají plně, a tak poskytují všechny nebo velkou většinu jejich grafických a přenosových možností, některé naopak sice používají oken typu Windows, avšak ve využívání jejich možností jsou velmi omezené. Proto je při nákupu systému zapotřebí se dobře o těchto vlastnostech informovat. Zdá se, že velké komerční softwarové firmy vidí ve Windows budoucnost, nebo alespoň blízkou budoucnost, do níž se vyplatilo investovat na

rozvoj (a přeprogramování) programových balíků. Pod Windows je práce se systémy velmi jednoduchá, je nutno si však na nový styl zvyknout. Zdánlivá pomalost při zadávání je jen subjektivním dojmem a plyne z nezvyku, uživatelé tento dojem rychle překonávají. Podstatně vyšší rychlost výpočtů a operativnost při řízení programu a zadávání jednotlivých úloh jsou neoddiskutovatelnou výhodou a rychlým ziskem za vložené investice učení se novému stylu práce. Efektivní využití předností, které Windows poskytuje však vyžaduje dobře vybavené PC.

Druhým výrazným jevem konference byla přehlídka statistického softwaru všeho druhu. Programy se předváděly na přednáškách, v demonstracích, u stánků, propagačními a popisnými materiály, plakáty a setkáními u nich. Velké firmy jsou věrný svému obrazu a tradiční spolehlivosti: BMDP, SAS a SPSS prezentovaly své novinky, aniž by výrazně změnily směr svého solidního vývoje a aniž by nějak výrazně překvapily své příznivce. P-Stat nebyl letos přítomen. Systat slíbil několik zajímavostí se zjevnou snahou dohánět největší distributory. Systémy pro matematické statistiky, GENSTAT a újeji zaměřený GLIM, přicházejí též s novými verzemi, v nich však opět chybí uživatelsky příjemnější zadávání, jsou stále založeny na psaní jazyka do řádku nebo do editoru. Zajímavý se jeví program Statistica (s univerzálními možnostmi a bohatou praktickou grafikou; má verze pro DOS i pro Windows) a nadějně menší a začínající systémy Statlab (zaměřený na explorační mnohorozměrnou analýzu) a Unistat (vhodný pro tradiční klasické statistické zpracování dat a testování hypotéz). Prezentovány byly také u nás známější programové celky S+ a Statgraphics, ale i další méně známé. Menší systémy budou pravděpodobně oživením nabídky a najdou si také své uživatele. Jsou jednodušší a jsou koncipovány pro PC, nenesou sebou proto někdy značně nepříjemný odkaz prvních mainframových verzí velkých systémů převáděných později na PC. Ne zcela dostatečně byla u malých systémů prokazována statistická a numerická korektnost, která se zřejmě považuje za

samozřejmost (ale tím bohužel i za riziko kupujícího). Přes svoji pružnost nemohou však velké systémy nahradit vzhledem k širší možnostem a k pokrytí komplexních úloh manipulace a analýzy. Jejich životnost a kvalitu prověří uživatelé sami. Ze statistické kartografie je možné uvést GoMap, PCMap a Mercator, které splňují požadavky běžné statistické práce. Některé z uvedených programů zasluhují podrobnější recenzi, kterou podáme po získání a prověření testovacích kopií. Metodologickou dominantou konference byly pro mne kauzální modelování lineárních struktur a software pro něj. Programy LISREL, EQS, TETRAD, EZPath jsou dostatečně sociologům známy. LISREL 7 je distribuovaný meziuniverzitním centrem Progamma, Groningen a jako modul SPSS/PC+ verze 5 a SPSS pro Windows. Očekává se verze 8 a Prelis 2. EQS je nabízen firmou BMDP a má již také verzi WinEQS. Oba tyto nejznámější programy obsahují řadu novinek. (U nás známý Lisrel byl doplněn o nový zadávací jazyk SIMPLIS a o možnost pracovat s kauzálními grafy ve speciálním editoru.) Oba byly také prezentovány svými autory ve dvoudenních seminářích. Jöreskogův seminář o Lisrelu konferenci předcházela, Bentlerův o EQS na ní navázal. Tato metodologie se stále rozvíjí a s tím i software pro ni. Je příznačné, že autoři (a vysoké autority v jejich osobách) nabádají k velké opatrnosti při používání těchto postupů, k nutnosti dobré předběžné přípravy a distribuční analýzy dat a opakovaně upozorňují na nebezpečí chybných interpretací. Téma kauzálního modelování nebylo však zastoupeno jen pragmaticky předváděnými prostředky, velmi zajímavé byly příspěvky vyvíjející pojmový aparát, axiomatické základy a metodologii této důležité oblasti.

Nemohl jsem, bohužel, pro preferenční tematické konflikty navštěvovat další metodologické sekce (především bylo těžké vypustit sekce o simulacích, jejichž metodologie je v Německu na vysoké úrovni). Velmi navště-

vovaná byla také témata výuky statistiky pomocí software. (Velkým problémem se jeví cenová nedostupnost standardních systémů pro studenty, proto se objevuje snaha o přívahu dobrých a laciných programů, které by si mohli studenti instalovat doma.)

Konference potvrdila, že dnes existuje pro vědeckou i rutinní práci bohatá nabídka programových produktů a že většina z nich má velmi seriózní základy a snahu přinášet nové. O to obtížnější je rozhodování o nákupu nebo pronájmu. Jednotlivé systémy mají své přednosti a své speciální adresáty. Je nutné velmi opatrně rozlišovat programy podle obsahu a komplexnosti úloh, které mohou pokrývat. A podle adresáta, pro nějž mohou vhodně sloužit. Pro výzkumnou a vědeckou sociologickou práci je možné znovu doporučit systém SPSS/PC+ nebo SPSS pro Windows (případně verzi pro jiný operační systém nebo typ počítače). Rozhodnutí pro tento systém v rámci Akademické licence ČR provedené na minulém Sofstatu se na letošním jen utvrdilo. Systém nepřináší žádné převratné novinky ani neukazuje na odív žádné efektní rysy. Je to systém uživatelsky příjemný, statisticky univerzální a jeho původní zaměření na společenské vědy zajišťuje všechny pro sociologa důležité pragmatické funkce v manipulaci s daty i v jejich analýze. Je pevně zakotven ve vedoucí skupině distributorů, je masově rozšířen a je dynamicky rozvíjen a obohacován.

Sociologický software se, podobně jako metodologie, pragmatizuje a přibližuje k uživateli. Ovládání programu již není žádným problémem. Stačí znát své analytické cíle a metody, které řeší úlohy. Domnívám se, že strach z používání počítače a programu je definitivně za námi. Jednoduchost v ovládání programových prostředků vede k větší pozornosti na vlastní předmět analýzy a na řešení úloh. A v tom je i budoucnost vývoje softwaru a přínos nových technologií.

Jan Řehák